

*Алещенко В. І., доктор психологічних наук, професор
кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ
НУОУ імені Івана Черняхівського (м. Київ)*

ХАРАКТЕРИСТИКА БОЙОВОГО СТРЕСУ Й ОСНОВНІ СИМПТОМИ БОЙОВИХ ПСИХІЧНИХ ТРАВМ

Аналізується досвід перебування військовослужбовців у травматичних ситуаціях, які викликають посттравматичний стресовий стан. Розглянуто психологічна модель бою, фактори що впливають на бойову діяльність військ, форми й методи психологічної допомоги й реабілітації військовослужбовців, що приймали участь у бойових діях, основні симптоми бойових психічних травм. З метою подальшого удосконалення ефективності й своєчасності надання психологічної допомоги військовослужбовцям сформульовано рекомендації.

Ключові слова: ЗС України, військовослужбовець, психологічні фактори, бойовий стрес, психічна травма, психологічна допомога, психологічна реабілітація.

Анализируется опыт пребывания военнослужащих в травматических ситуациях, которые вызывают посттравматическое стрессовое состояние. Рассмотрена психологическая модель боя, факторы, что влияют на боевую деятельность войск, формы и методы психологической помощи и реабилитации военнослужащих, которые принимали участие в боевых действиях, основные симптомы боевых психических травм. С целью дальнейшего усовершенствования эффективности и своевременности предоставления психологической помощи военнослужащим сформулированы рекомендации.

Ключевые слова: ВС Украины, военнослужащий, психологические факторы, боевой стресс, психическая травма, психологическая помощь, психологическая реабилитация.

Актуальність. Участь Збройних Сил України (ЗС України) та інших сил сектору безпеки та оборони в антитерористичній операції на Сході України характеризується посиленням уваги з боку керівництва держави, силових структур до проблеми надійного й ефективного функціонування людини в умовах війни.

Численними дослідженнями доведено, що перебування людини в умовах бойових дій, може призвести згодом до специфічних змін в її психіці. Це одна з основних причин, що викликає посттравматичний стресовий розлад. За статистикую в перші дні бойових дій психічну травму одержує 60-65% військовослужбовців, 20-25% не можуть виконувати свої посадові обов'язки й вимагають спеціалізованої допомоги [1].

Необхідність зміцнення морально-психологічного стану й психологічної стійкості військовослужбовців, підвищення їх готовності й здатності до виконання завдань у будь-яких умовах бойовій обстановки обумовлюють актуальність пошуку шляхів підвищення ефективності надання психологічної допомоги військовослужбовцям, що в результаті бойового стресу одержали психічну травму.

Аналіз досліджень та публікацій. Кількість наукових розвідок з загальних проблем психологічного забезпечення діяльності військовослужбовців в локальних війнах і конфліктах, в миротворчих операціях з підтримання миру та безпеки за останні двадцять років поступово зростає. Роль

психологічної готовності особистості до діяльності в особливих умовах, психологічне забезпечення бойової діяльності військових розглядали українськи вчені психологи В.А. Бодров, Г.В. Ложкін; М.С. Корольчук, П.П. Криворучко, О.П. Макаревич, В.М. Крайнюк, В.В. Стасюк, О.Д. Сафін, О.Ф. Хміляр та ін. Істотний науковий внесок у дослідження перебігу і механізмів посттравматичного стресового розладу - головного психологічного наслідку участі в бойових діях - внесли закордонні психологи такі, як Р.Бендлер, А.Г. Караяні, Л.А. Китаєв-Смик, Е.О. Лазебная, М.С. Зеленова, Я.В. Подоляк, Н.В. Тарабрина, Б. Бадмаєв та ряд інших[2-4].

На даний час у психологічній літературі немає фундаментальних праць, які б давали комплексний аналіз проблеми бойових стресових розладів військовослужбовців й основних симптом бойових психічних травм, що і вимагає подальшої розробки й апробування нових засобів, методів зміцнення, підтримки й відновлення психічного здоров'я військовослужбовців.

Постановка завдання. Нагальна потреба бойової практики військ у науково обґрунтованих психологічних рекомендаціях, з одного боку, і відсутність цілісної методологічної концепції комплексного психологічного забезпечення бойових дій особового складу в антитерористичній операції з іншого, зумовили вирішити наступні завдання: здійснити характеристика бойового стресу й

основні симптоми бойових психічних травм, стадії прояву стресу; уточнити прийоми його нейтралізації та розробити рекомендації командирам, посадовим особам органів по роботі з особовим складом щодо профілактики бойових психічних травм і надання психологічної допомоги учасникам бойових дій.

Мега статті. Здійснити аналіз проблеми бойового стресу військовослужбовців та розглянути рекомендації щодо профілактики бойових психічних травм.

Виклад основного матеріалу.

Сучасний бій – це суворе випробування фізичних і духовних сил воїна, його здатності активно протистояти дії екстремальних, вкрай несприятливих для життя чинників, зберігати волю і рішучість, до кінця виконати поставлене йому бойове завдання. Одночасно він представляє собою запеклу боротьбу цілей, мотивів, переконань,

настроїв, волі, думок військовослужбовців протиборчих сторін [2].

Зазначимо, що у бойовій обстановці психіка військовослужбовця піддається безлічі різноманітних впливів. Одні з них сприяють мобілізації і концентрації його фізичних і духовних можливостей, підвищенню бойової активності, сміливості, самовідданості. Інші, навпаки, дезорганізують його бойову діяльність, блокують доступ до наявних резервів організму, негативно впливають на роботу нервової системи та психіки. Треті не роблять помітного впливу на бойову поведінку [3].

Поняття стресу в психологічному вимірі. У психології стрес розуміється як стан психічного напруження, що виникає у людини в процесі діяльності в найбільш складних умовах, як у повсякденному житті, так і при особливих екстремальних станах. Види стресів наведено на рис. 1

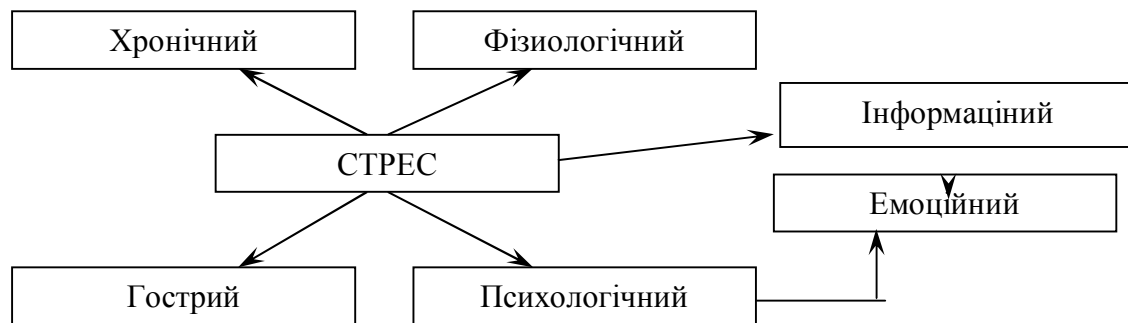

Рис. 1. Види стресів

Стрес (від англ. stress – «тиск, напруга») – стан індивіда, що виникає як відповідь на різноманітні екстремальні види впливу зовнішнього та внутрішнього середовища, що виводять із рівноваги фізичні чи психологічні функції людини [3,4].

Поняття «стрес» у психологічному плані містить у собі цілий спектр станів особистості, викликаних безліччю подій: від поразок чи перемог до творчих переживань і сумнівів. Виникнення і переживання стресу залежить не стільки від об'єктивних, скільки від суб'єктивних чинників, від особливостей самої людини: оцінки нею ситуації, зіставлення своїх сил і можливостей з тим,

що вимагається, та ін. Будь-яка несподіванка, що порушує звичний перебіг життя, може стати причиною стресу або стресором.

Стресор – фактор, який викликає стан стресу. Вирізняють фізіологічний і психологічний стресори. Фізіологічні стресори – надмірне фізичне навантаження, висока або низька температура, больові стимули та ін. Психологічні стресори поділяються на інформаційні та емоційні. Інформаційний стрес виникає в ситуаціях інформаційних перевантажень, коли людина не виконує завдання, не встигає приймати правильні рішення у належному темпі.

Розрізняють *ступені стресу*: 1) слабкий; 2) середній; 3) сильний.

Стадії прояву стресу. Виділяють три стадії розвитку стресу: зростання напруги (мобілізація); внутрішній стрес (дезаптація); виснаження, спад внутрішньої активності (дезорганізація). Для визначення найбільш

раціонального способу впливу на людину в стані стресової ситуації необхідно мати уявлення про динаміку розвитку внутрішнього напруження стану людини (рис.2).

Питання психології

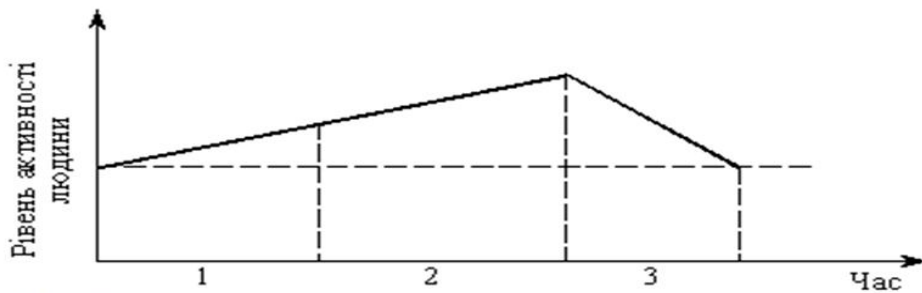

Рис.2. Динаміка розвитку внутрішнього напруження під час стресу (1 — мобілізація; 2 — дезаптація; 3 — дезорганізація)

Стадія мобілізації характеризується зростанням інтенсивності реакцій, підвищенням чіткості пізнавальних процесів, прискоренням їх, готовністю швидко згадати необхідну інформацію. У цій стадії людині вдається зробити багато чого і вчасно. Стадія дезаптації виявляється слідом за стадією мобілізації за умови, що стрес триває довго. Виникає реакція заборонного гальмування, що виявляється у зниженні якості виконання роботи. У поведінці людини виявляється неорганізованість, втрачається чуйність передавання інформації, забувається частина інформації, приймаються рішення, у яких не враховано наслідки. На цій стадії людина припускається багатьох помилок, якість виконання нею поставлених завдань різко знижується. Стадія дезорганізації виникає у

випадку продовження стресового навантаження. На цій стадії може відбутися порушення внутрішньої регуляції поведінки особи, її поведінка стає неадекватною ситуації, відбувається втрата контролю над ситуацією. Тривалий стрес, навіть за збереження зовнішнього стану без змін, може призвести до серйозних внутрішніх захворювань.

Стрес в психологічній моделі бою. Для того щоб визначити весь комплекс впливів, сучасного бою на психіку воїнів, психологі побудувати психологічну модель бою, яка являє собою уявний образ (аналог), своєрідну карту психічних процесів і явищ, що мають місце в реальному бою, яка має наступну структуру [рис. 3]:

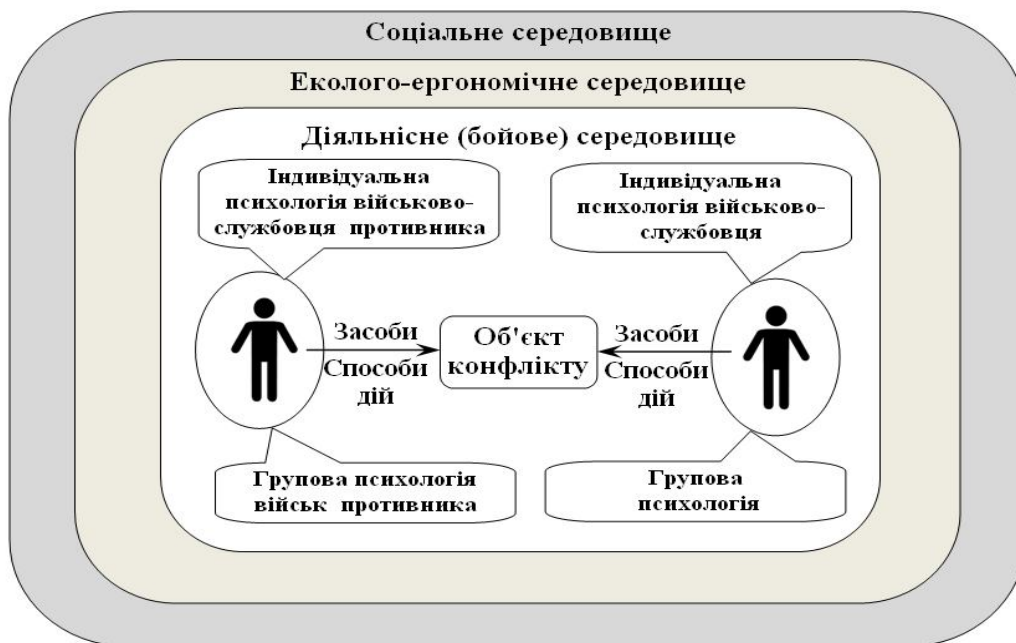

Рис.3. Психологічна модель бою

а) об'єкт конфлікту; б) протиборчі сторони з сформувавшимися в них ресурсом конфліктних дій; в) групові та індивідуальні психологічні феномени, що впливають на бойові дії (думки, психологічний клімат); г) конфліктні дії(засоби та способи); д) умови

конфлікту (соціальні, еколого-ергономічні, бойові).

В представленій психологічній моделі бойових дій в проведеному дослідженні слід виділити дві групи факторів, що

впливають на бойову діяльність військ: зовнішні й внутрішні фактори [2].

Зовнішні фактори діляться на соціальні, бойові й еколого-ергономічні. Досвід показував, що характер бойових дій військовослужбовців (активні, пасивні, самовіддані або, самозберігаючи та ін.) багато в чому залежать від такого соціального фактору, як відношення до війни народу. Це, у свою чергу визначається розумінням і внутрішнім прийняттям цілей війни, представленістю соціальних, економічних, національних, релігійних інтересів у структурі, що викликали її причини.

Іншим соціальним фактором є згуртованість військового підрозділу. Вона виступає своєрідною підставою для підтримки високої психологічної стійкості й активності окремих військовослужбовців.

Бойові фактори - широкий спектр змін, що визначають ті або інші реакції, стан, поведінка військовослужбовців у бою. Дані військово-психологічних досліджень дозволили виявити особливу дієвість таких бойових факторів, як вид і інтенсивність бойових дій, особливості застосовуваного зброї, обсяг і співвідношення втрат сторін та ін. Установлено, що високо інтенсивні бойові дії сприяють швидкому наростанню перевтоми військовослужбовців і загальному зростанню психотравматизації приблизно в 1, 2 рази в порівнянні з низько інтенсивними діями [1,6].

Еколого-ергономічні фактори відбивають специфіку впливу обставин і режиму бойової діяльності (тривалість, режим, частота зіткнень із супротивником, ступінь ізольованості від головних сил і т.д.) на психологічний стан протиборчих сторін. Вони обумовлюють ступінь активності психіки військовослужбовця в процесі виконання бойових завдань.

До внутрішніх відносяться психофізіологічні й психологічні фактори.

Серед психофізіологічних факторів, що визначають характер поведінки військовослужбовців важливе значення мають властивості нервової системи.

Спостереження за діями воїнів у бойовій обстановці й в інших екстремальних ситуаціях показують, що їх поведінка в чималому ступені залежить від типу темпераменту. Сангвініки в складних умовах бою рішення ухвалюють швидко й діють сміливо. У випадку невдачі вони втрачають рішучість лише на короткий час і швидко приходять у норму. Холерики проявляють

сміливість і рішучість переважно в стані емоційного підйому. У стані занепаду сил вони здатні піддаватися несвідомому страху. Флегматики діють активно й сміливо тоді, коли ретельно підготовлені до виконання бойового завдання. Вони мають стабільність емоційних переживань, відрізняються завзятістю й витримкою. Меланхоліки здатні проявляти рішучість і активність протягом короткого часу й при подоланні незначних труднощів [4].

До психологічних факторів поведінки воїна в бою відносяться спрямованість особистості, особливості характеру, волі, емоцій, здібностей.

Соціальні, бойові, психофізіологічні й психологічні фактори поведінки воїнів у бою діють у різний час із різною силою, у різних комбінаціях. Небезпечна для життя обстановка буде по-різному сприйматися воїнами, залежно від розуміння ними мети війни, відносин до супротивника, товаришів по службі, командирам, наявності бойового досвіду.

На бойову активність воїнів впливає обсяг фізичних і психологічних втрат. Ще в минулому столітті один із засновників спеціальної сфери соціологічних знань – соціології війни, М. М. Головін, написавши роботу із цієї теми – "Про соціальне вивчення війни", в 1937 році ввів навіть спеціальний термін "межа моральної пружності військ" під яким розумів їх здатність продовжувати бойові дії попри втрати. За його даними у війнах кінця XVIII і всього XIX століття середня межа моральної пружності військ оцінювалася в 25% кривавих втрат, після чого вони втрачали здатність до опору[2].

Посттравматичні стресові розлади у учасників бойових дій в зоні АТО вивчалися Наково-дослідницьким центром гуманітарних проблем Збройних Сил України. "Дослідження показали, що безповоротні психогенні втрати наших військових складають 1%. Це ті люди, психіка яких не впоралась. Це дуже низький відсоток і показник високого морально-психологічного стану наших бійців. Досвід Росії, наприклад, показав: після двох чеченських війн вони мали до 90% особового складу з ознаками психотравми, а пізніше ПТСР (посттравматичний стресовий розлад)" [5].

Бойовий стрес та особливості його прояву. Існують різні підходи до розуміння сутності бойового стресу як багаторівневого процесу адаптаційної активності людського організму в умовах бойової обстановки, супроводжуваний напруженою механізмів

саморегуляції й формуванням пристосувальної поведінки.

З нашої точки зору бойовий стрес являє собою сукупність субреактивних станів, пережитих військовослужбовцями в процесі адаптації до несприятливих для їх життєдіяльності і загрозливим їх життєво важливим цінностям умовам (стрессорам) бойової обстановки. Інтенсивність переживання військовослужбовцям бойового стресу залежить від взаємодії двох основних чинників: сили і тривалості впливу на психіку військовослужбовця бойових стресорів; особливостей реагування військовослужбовця на їх вплив.

Помірний стрес сприяє мобілізації фізичних і психічних можливостей, захисних сил організму, активізує інтелектуальні процеси, підвищує працездатність, інтенсифікує діяльність воїна. Він може супроводжуватися гнівом, ненавистю до супротивника, бажанням знищити його.

Тривалий і інтенсивний вплив негативних бойових факторів, висока їхня значимість для військовослужбовця, здатні породжувати непродуктивні стресові стани (дистресс). Дистресс виникає при таких варіантах стресу, при яких мають місце безпорадність, безсилля, безнадійність, пригніченість. Він супроводжується порушенням психічних процесів, виникненням негативних емоцій (страх, байдужність, агресивність), збоями в координації рухів (метушливість, заціпеніння), особистісними трансформаціями (пасивність; втрата волі до життя, упевненості в перемозі, довіри до товаришів по службі й командирам; надмірний прояв інстинкту самозбереження й ін.) [6].

Значне місце серед негативних переживань воїна в бою в стані стресу займає страх, який проявляється в формі переляку, тривоги, остраху, афективного страху, індивідуальної та групової паніки. Кожна з форм страху виконує свою функцію, має специфічну динаміку прояву.

Установлено, що приблизно 30% воїнів відчувають найбільший страх перед боєм, 35% - у бою й 16% - після бою [1]. Ступінь ізольованості діючих на поле бою частин і окремих підрозділів від основних сил показує, що бойові можливості ізольованого підрозділу знижуються на половину протягом 48 годин через страх, що підсилюється.

Особливо небезпечною реакцією військовослужбовців на бойові стрес-фактори є групова паніка, що представляє собою стан страху, що опанував одночасно групою військовослужбовців, що поширюється й

наростаючого в процесі взаємного зараження, що й супроводжується втратою здатності до раціональної оцінки обстановки, мобілізації внутрішніх резервів, доцільної спільної діяльності.

Бойові дії на ряду з негативним, виявляють і позитивний вплив на його учасників: підвищення майстерності, досвідченості, професіоналізму; особистісний ріст і самореалізація людини, що проявляються в піднятті самоповаги, відчуття власної цінності, упевненості у своїх силах, в умінні володіти собою; зміцнення фізичного здоров'я й сили; підвищення соціального статусу людини, що виражається в більш поважному відношенні до ветеранів інших людей, визнанні їх заслуг.

Основними симптомами бойових психічних травм є:

На поведінковому рівні: метання в пошуках укриття, буйство, істеричний сміх або плач, елементи дратівливості і злості, стан ступору, апатія, загальмованість рухів, непритомні стани, нескладне бурмотання, сильне тремтіння.

На психологічному рівні: нездатність концентрувати увагу, часткова або повна втрата пам'яті, підвищена чутливість до шуму, світла й запаху, порушення логіки й швидкості мислення, галюцинації.

На тілесному рівні: ослаблення зору й слуху, часте сечовипускання, розлад шлунка, прискорений, переривчастий подих, порушення циркуляції крові, що приводить до анемії ступень ніг і кистей рук, сильна напруга м'язів, прискорена серцебиття області, що дають болі в, серця й у грудній клітці, болі старих ран, неконтрольоване слиновиділення.

Китаєв-Смик Л.А. виділив дві найбільш загальні форми змін поведінкової активності при короткочасних, але досить інтенсивних стресових впливах: активно-емоційна, спрямована на видалення екстремального фактора (агресія, втеча), і пасивно-емоційна, що проявляється в очікуванні закінчення впливу екстремального фактора (зменшення активності, зниження ефективності захисних дій). Бойовий стрес він розглядає трьох рангів: 1-го рангу, коли в психіці і тілі людини мобілізуються, як по пожежної тривоги "поверхневі адаптаційні резерви"; бойовий стрес 2-го рангу "надломлені", одні здебільшого напружені, інші розслаблені; 3-го рангу природа "включає" психологічні, соціальні та фізіологічні механізми знищення (самознищення!) тих кого вражає стрес [3].

Прийоми нейтралізації стресів. Існують прийоми нейтралізації стресів на різних рівнях прояву (табл. 1).

Прийоми нейтралізації стресів

Найменування методу	Коротка характеристика методу
Планування	Із багатьма проблемами в особистому чи професійному житті можна впоратися за допомогою планування. Приділіть якийсь час з'ясуванню ваших особистих чи службових завдань. Встановіть визначені години для планування діяльності наступного дня. Визначте, як ця діяльність співвідноситься з вашими особистими цілями й цілями організації.
Фізичні вправи	Регулярні вправи дуже корисні для здоров'я людини, вони є гарним способом виходу негативної енергії, добре впливають на загальний фізичний стан.
Дієта	Тривалий стрес може привести до виникнення дефіциту вітамінів, ослаблення організму, спричиняє занадто сильну сприйнятливості до хвороб. Крім того, під час стресу нормальний режим харчування порушується, тому важливим є дотримання збалансованого харчування.
Психотерапія	Проведення психологічного тестування, широке використання різноманітних технік, робота з фахівцями-професіоналами, що рекомендується зазвичай у випадку інтенсивної діяльності в особливих умовах.
Психоаналіз	Форма психотерапії, коли досліджуються підсвідомі підстави ненормальної поведінки.
Медитація та розслаблення	Заняття з фахівцем аутотренінгом.

Посодові особи можуть використовувати знання цих прийомів для формування й реалізації програм забезпечення стресостійкості військовослужбовців.

З метою подальшого удосконалення ефективності й своєчасності надання психологічної допомоги військовослужбовцям, що перенесли боеві психічні травми, їх психологічній реабілітації (а при необхідності й реадaptaції) буде доцільним враховувати наступні **рекомендації:**

Відповідним органам військового управління (Головному управлінню по роботі з особовим складом ЗС України) спільно з освітньо-науковими установами доцільно: розробити модель психологічної підтримки та реабілітації постраждалих осіб; здійснити державне замовлення на підготовку необхідних фахівців (психологів); підготувати та провести міжвідомчу науково-практичну конференцію з проблем психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції; розширити напрями психологічної роботи - створити науково-дослідницьку лабораторію психологічної підтримки та реабілітації постраждалих внаслідок бойових дій; провести низку семінарів, присвячених короткостроковій психологічній допомозі учасникам бойових дій, роботі психолога із посттравматичним стресовим розладом і травмою, вивченню симптомів та методів боротьби з депресією, прийомам нейтралізації стресів.

При виконанні завдань в зоні АТО:

формування бойових груп, блокпостів, розрахунків екіпажів роботи з максимальним врахуванням психологічної стійкості військовослужбовців, характеру передбачуваних психогенних травм, наявності посттравматичного досвіду попередньої служби;

навчати старших бойових груп, сержантів, офіцерів розпізнаванню реакцій посттравматичних стресових розладів і правильному реагуванню на них, наданню найпростішої первинної допомоги й підтримки;

по можливості використовувати засоби відновлення й зміцнення здоров'я військовослужбовців (досвід показує, що їх застосування запобігає до 70% негайних реакцій посттравматичних стресових розладів). Включати в практику підрозділів елементи прискорених пересувань, фізичних вправ з метою «спалювання» накопичених в організмі під впливом стресових факторів бою адреналіну й норадреналіну, при цьому особливу увагу приділяти військовослужбовцям, що перебували в процесі бою в стані змушеної обмеженої рухливості – на блокпостах, в окопах, у засідці, у бронетехніки;

застосовувати спеціальні медикаментозні засоби, що підвищують і підтримують психологічну стійкість військовослужбовців;

створювати в місцях відпочинку військовослужбовців або ротації підрозділів пункти надання первинної психологічної допомоги й підтримки, вчасно виявляти й враховувати військовослужбовців, що раніше одержали посттравматичні стресові розлади;

Питання психології

виділяти військовослужбовців з гострими реакціями посттравматичних стресових розладів і направляти їх у тил для стаціонарного відновлення або лікування;

До основних напрямків психологічної допомоги в умовах бойових дій можна віднести такі: психологічна допомога військовослужбовцям, що пережили травматичний стрес і мають посттравматичну симптоматику; психологічна допомога військовослужбовцям, що переживають втрати; психологічна допомога при суїцидальному ризику; психологічна допомога при адаптаційних розладах з депресивною симптоматикою.

Висновки. Аналіз досвіду перебування військовослужбовців у травматичних ситуаціях, які викликають посттравматичний стресовий стан потребує від командирів, органів по роботі з особовим складом в практичній роботі враховувати фактори, що впливають на бойову діяльність військ, стадії прояву стресу у військовослужбовців,

удосконалювати форми й методи психологічної допомоги й реабілітації.

Психологічна допомога військовослужбовцям поряд із психопрфілактичними заходами повинні активно й регулярно проводитися командирами, офіцерами структур по роботі з особовим складом з метою зниження психологічних втрат серед особового складу, як у мирний, так і воєнний час.

Ключовими проблемами подальшого дослідження психологічного забезпечення діяльності в умовах бойових дій є: проблема інтенсивності стрес-впливу на людину екстремальних умовах бойової діяльності; проблема індивідуальної адаптивності до дії стрес-факторів; проблема адаптивних і неадаптивних психічних і психофізіологічних станів, що виникають в екстремальних ситуаціях; методи психологічної роботи в умовах бойової діяльності і надзвичайних ситуаціях професійної діяльності.

Список літератури

1. Алещенко В.І., Хміляр О.Ф. Психологічна реабілітація військовослужбовців з постстресовими психічними розладами. Навчальний посібник. – Харків, ХВУ. – 2005. – 81 с.
2. Караяни А.Г., Сыромятников И.В. Прикладная военная психология. Учебное пособие. – М., 2005. С. 279-283.
3. Китаев-Смык Л.А. Стресс войны: Фронтные наблюдения врача-психолога /М-во культуры РФ. Рос. ин-т культурологии. - М., 2001.- 80 с.
4. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 580 с.
5. Полковник ВСУ: Последствия войны настигнут ветеранов АТО через 10 лет. Источник: интервью сайту Телеканала новостей "24" начальника Научно-исследовательского центра гуманитарных проблем Вооруженных Сил Украины Н.Агаева. Режим доступа: http://24tv.ua/ru/ukraine/polkovnik_vsu_posledstvija_vojny_nastignut_veteranov_ato_cherez_10 лет/n536073
6. Селье Г. Стресс без дистресса. – Рига: Виеда, 1992. – 83 с.

Aleschenko V., doctor of psychological sciences, professor

DESCRIPTION OF COMBAT STRESS AND THE MAIN SYMPTOMS OF COMBAT MENTAL INJURIES

Analyzes the experience of staying servicemen in traumatic situations that cause post traumatic stress condition. Points out that the issue of the military leadership has extremely great attention.

The psychological model of the battlefield, the complex influences, his influence on the psyche of the warriors, factors that affect combat operations the troops features of manifestation of stress, the main symptoms of combat mental trauma to the povedinkovomu and tilesnomu levels, techniques of neutralization of stress, forms and methods of psychological assistance and rehabilitation of servicemen who took part in the fighting, the practice of psychological assistance to soldiers who have received mental injuries in a combat environment.

In order to further improve the efficiency and timeliness of providing psychological assistance to servicemen was formulated recommendations.

Keywords: The Armed Forces of Ukraine, personnel, combat, physiological and psychological factors, stress, fear, combat trauma, psychological assistance, rehabilitation